

Ἡ βιβλικὴ προέλευσις τῆς θεολογίας τοῦ «σπερματικοῦ λόγου», ἡ θέσις τῆς μέσα στὴν Ὁρθόδοξη παράδοσις καὶ ἡ ἐπικαιρότητά της γιὰ τὴ σύγχρονη Ὁρθοδοξία

ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΑΡΤΖΕΛΟΥ*

Εἰσαγωγή

Σὲ ἄρθρο πού δημοσίευσε στὸ περιοδικὸ *Θεολογία* ὁ ἀγαπητὸς συνάδελφος κ. Σιάσος¹, ἀμφισβητεῖ τὶς θέσεις καὶ τὰ συμπεράσματα πού διατυπώσαμε σὲ σχετικὸ ἄρθρο μας πού δημοσιεύθηκε ἐπίσης στὸ ἴδιο περιοδικό, μὲ σκοπὸ νὰ ἀναδείξει τὴ σημασία πού ἔχει ἡ ἰουστίνεια θεολογία τοῦ «σπερματικοῦ λόγου» γιὰ τοὺς διαχριστιανικοὺς καὶ διαθρησκευτικοὺς διαλόγους πού διεξάγει κατόπιν πανορθοδόξων ἀποφάσεων ἢ Ἐκκλησίας². Ἡ ἀμφισβήτησή του ἀναφέρεται τόσο στὴ θέσις μας γιὰ τὴ βιβλικὴ προέλευσις τῆς διδασκαλίας τοῦ Ἰουστίνου περὶ «σπερματικοῦ λόγου» ἀπὸ τὸν πρόλογο τοῦ *Κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγελίου*, καὶ ἰδιαίτερα ἀπὸ τὸ χωρίο *Ἰω. 1, 9* («*Ἦν τὸ φῶς τὸ ἀληθινόν, ὃ φωτίζει πάντα ἄνθρωπον ἐρχόμενον εἰς τὸν κόσμον*»), ὅσο καὶ στὴ σημασία πού ἔχει κατὰ τὴν ἀποψή μας ἡ ἐν λόγω θεολογία τοῦ Ἰουστίνου ὅσον ἀφορᾷ τὴ θεολογικὴ στάσις πού πρέπει νὰ τηρεῖ ἡ σύγχρονη Ὁρθοδοξία κατὰ τοὺς διαχριστιανικοὺς καὶ διαθρησκευτικοὺς διαλόγους πού διεξάγει στὶς μέρες μας.

* Ὁ Γεώργιος Μαρτζέλος εἶναι Καθηγητὴς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς Α.Π.Θ.

1. Βλ. ΣΙΑΣΟΥ Α. Χρ., «Ἡ θεολογία τοῦ σπερματικοῦ λόγου ὡς ἀρχετυπικὸς ὑπογραμμὸς γιὰ τοὺς παντοίους διαλόγους (πρὸς κοσμοαυτοκράτορας, ἀνακτοβούλια, αἰρετικούς, εἰδωλολάτρες, ὀργανικοὺς ἐπιστήμονες) τοῦ πάλαι καὶ τοῦ νῦν», στὸ *Θεολογία* 84, 4 (2013), σ. 295-309.

2. Βλ. ΜΑΡΤΖΕΛΟΥ Γ. Δ., «Ἡ θεολογία τοῦ σπερματικοῦ λόγου καὶ ἡ σημασία της γιὰ τοὺς διαχριστιανικοὺς καὶ διαθρησκευτικοὺς διαλόγους», στὸ *Θεολογία* 84, 2 (2013), σ. 69-80.

Τὸ ἐν λόγῳ ἄρθρο μας ὑπῆρξε εἰσήγηση στὸ Διεθνὲς Διαθρησκευτικὸ Συμπόσιο ποὺ διοργάνωσε τὸ Τμήμα Θεολογίας τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης σὲ συνεργασία μὲ τὴ Θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ Τιμίου Σταυροῦ τῆς Βοστώνης καὶ τὸ Κέντρο Οἰκουμενικῶν, Ἱεραποστολικῶν καὶ Περιβαλλοντικῶν Μελετῶν «Μητροπολίτης Παντελεήμων Παπαγεωργίου» μεταξὺ 14-15 Ἰουνίου 2013, μὲ θέμα «Ὁρθόδοξη προσέγγιση γιὰ μιὰ θεολογία τῶν θρησκευτῶν»³. Τὸ Συμπόσιο δὲ αὐτὸ πρέπει νὰ διευκρινίσουμε ὅτι ἔλαβε χώρα ὄχι «παρὰ τὰς Παγασάς», ὅπως ἐσφαλμένα ἀναφέρει ὁ κ. Σιάσος⁴, ὑπονοώντας τὴν Ὁρθόδοξη Ἀκαδημία τοῦ Βόλου (!), ἀλλὰ στὴ Θεσσαλονίκη, καὶ μάλιστα σὲ αἴθουσα τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς, στὴν ὁποία καὶ ὁ ἴδιος εἶναι Καθηγητὴς, καθὼς ἐπίσης καὶ στὴν αἴθουσα τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης ἐπὶ τῆ παρουσίας τοῦ Παναγιωτάτου Μητροπολίτου Θεσσαλονίκης κ. Ἀνθίμου.

Ἄς ἔλθουμε ὅμως νὰ δοῦμε, εὐσταθεῖ ἢ ἀμφισβήτηση τοῦ ἀγαπητοῦ συναδέλφου σχετικὰ μὲ τὴ βιβλικὴ προέλευση τῆς διδασκαλίας τοῦ Ἰουστίνου γιὰ τὸν «σπερματικὸ λόγῳ» ἀπὸ τὸν πρόλογο τοῦ *Κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγελίου*, καὶ συγκεκριμένα ἀπὸ τὸ χωρίο *Ἰω.* 1, 9, καὶ ἂν ὄχι, ποιά εἶναι ἡ θέση τῆς μέσα στὴν εὐρύτερη ὀρθόδοξη παράδοση καὶ ποιά ἡ θεολογικὴ ἐπικαιρότητά τῆς γιὰ τὴ σύγχρονη Ὁρθοδοξία.

α. Ἡ βιβλικὴ προέλευση τῆς θεολογίας τοῦ Ἰουστίνου γιὰ τὸν «σπερματικὸ λόγῳ»

Ὁ ἀγαπητὸς συνάδελφος ἔχει τὴ γνώμη, καὶ μάλιστα χωρὶς νὰ τὴν τεκμηριώνει, ὅτι ἡ διδασκαλία τοῦ Ἰουστίνου γιὰ τὸν σπερματικὸ λόγῳ «ἀποτελεῖ εἰδικήν, ἔκτακτον, συγγνωστὴ καὶ ἐπιτυχημένη τροπικὴ (γιὰ εἰδικοὺς λόγους) ἐλεύθερη μετάφραση τῆς ἐνιαίας καὶ μονογενοῦς ἐκκλησιαστικῆς (=βιβλικῆς καὶ πατερικῆς) διδασκαλίας γιὰ τὴν κατ' εἰκόνα Θεοῦ καὶ ὁμοίωσιν δημιουργία τοῦ ἀνθρώπου»⁵, ἀρνούμενος τὴ βιβλικὴ κατὰ τὸ περιεχό-

3. Γιὰ τὸ Συμπόσιο αὐτὸ βλ. <http://cemes.weebly.com/sigmaupsilonmupi972sigmaiotaomicron-2013>.

4. Βλ. ὅπ. παρ., σ. 295.

5. Βλ. ὅπ. παρ., σ. 301.

μενο προέλευση τῆς ἐν λόγῳ ἰουστίνειας διδασκαλίας ἀπὸ τὸν πρόλογο τοῦ *Κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγελίου*, καὶ ἰδιαίτερα ἀπὸ τὸ χωρίο *Ἰω.* 1, 9⁶.

Ἐμεῖς ἀντιθέτως ὑποστηρίξαμε στὸ σχετικὸ ἄρθρο μας τὴν ἄποψη ὅτι, καίτοι ὁ Ἰουστίνος παρέλαβε τὴν ἔννοια τοῦ «σπερματικοῦ λόγου» ἀπὸ τὸ λεξιλόγιο τῆς στωικῆς φιλοσοφίας, ἐντούτοις τὸ περιεχόμενο, μὲ τὸ ὁποῖο χρησιμοποιήθηκε ἡ ἔννοια αὐτὴ στὴ θεολογία του εἶναι πέρα γιὰ πέρα βιβλικό, προερχόμενο ἀπὸ τὸν πρόλογο τοῦ *Κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγελίου*, καὶ ἰδίως ἀπὸ τὸ χωρίο *Ἰω.* 1, 9, ὅπου τονίζεται ρητὰ ὅτι ὁ Λόγος ὡς «τὸ φῶς τὸ ἀληθινόν... φωτίζει πάντα ἄνθρωπον ἐρχόμενον εἰς τὸν κόσμον»⁷. Μὲ ἄλλα λόγια, ὁ Ἰουστίνος χρησιμοποιώντας τὴν ἔννοια τοῦ σπερματικοῦ λόγου, ὅπως ἀναφέρουμε ἐπὶ λέξει, «διατυπώνει μὲ στωικὴ ὀρολογία τὴν ἰωάννεια ἀντίληψη, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ φωτιστικὴ ἐνέργεια τοῦ Λόγου στὸν κόσμον δὲν περιορίζεται ἀποκλειστικὰ καὶ μόνο στοὺς Χριστιανούς, ἀλλὰ ἐπεκτείνεται σὲ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους»⁸.

Γιὰ νὰ γίνῃ εὐκολότερα κατανοητὴ ἡ θέση μας αὐτὴ πρέπει νὰ ἔχουμε ὑπ' ὄψη μας ὅτι ἡ ἐξάρτηση τοῦ Ἰουστίνου ἀπὸ τὸ *Εὐαγγέλιο* τοῦ Ἰωάννη, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἀναφέρεται σ' αὐτὸ ἐμμέσως μόνο μία φορὰ⁹, εἶναι, ὅπως ὑποστηρίζεται ἤδη ἀπὸ πλειάδα ἐρευνητῶν, στενότατη¹⁰. Ὑπάρχει μάλιστα

6. Βλ. ὅπ. παρ.

7. Βλ. ΜΑΡΤΖΕΛΟΥ Γ. Δ., ὅπ. παρ., σ. 71.

8. Βλ. ὅπ. παρ. Γιὰ τὴ σχέση μεταξύ χριστιανικῆς διδασκαλίας καὶ ἑλληνικῆς φιλοσοφίας κατὰ τὴ διατύπωση τῆς θεολογίας τοῦ Ἰουστίνου γιὰ τὸν «σπερματικὸ λόγον» βλ. τὸ ἐμπεριστατωμένο ἄρθρο τοῦ HOLTE R., «Logos Spermatikos - Christianity and Ancient Philosophy according to St. Justin's Apologies», στὸ *Studia Theologica* 12 (1958), σ. 109-168.

9. Βλ. Ἐπιτομὴ *Ἀπολογία Ἀ' ὑπὲρ Χριστιανῶν, Πρὸς Ἀντωνῖνον τὸν Εὐσεβῆ*, 61, PG 6, 420 C: «Καὶ γὰρ ὁ Χριστὸς εἶπεν· ἂν μὴ ἀναγεννηθῆτε, οὐ μὴ εἰσέλθητε εἰς τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν. Ὅτι δὲ ἀδύνατον εἰς τὰς μήτρας τῶν τεκουσῶν τοὺς ἄπαξ γεννωμένους ἐμβῆναι, φανερὸν πᾶσιν ἐστί». Μὲ τὸ χωρίο αὐτὸ πρβλ. τὸ χωρίο *Ἰω.* 3, 3-5. Βλ. ἐπίσης ROMANIDES J. S., «Justin Martyr and the fourth Gospel», στὸ *The Greek Orthodox Theological Review* 4 (1958-1959), σ. 115 κ.έ.

10. Βλ. ἐνδεικτικὰ VOLKMAR G., *Über Justin den Märtyrer und sein Verhältnis zu unsern Evangelien*, Zürich 1853, σ. 20 κ.έ.· ABBOT E., *The Authorship of the Fourth Gospel*, Boston 1880, σ. 41 κ.έ.· BOUSSET W., *Die Evangeliencitate Justins des Märtyrers*, Göttingen 1891, σ. 115 κ.έ.· VON LOEWENICH W., *Das Johannes-Veständnis im zweiten Jahrhundert*, Giessen 1932, σ. 47, ὑπόσ. 1· SANDERS J. N., *The Fourth Gospel in the Early Church*, Cambridge University Press, Cambridge 1943, σ. 27 κ.έ.·

λιστα τόσο έντονη επίδραση τοῦ *Εὐαγγελίου* τοῦ Ἰωάννη στή σκέψη τοῦ Ἰουστίνου, ὥστε ὁ Α. Thoma ἤδη ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα νὰ ὀδηγεῖται στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ Ἰουστίνος «γνωρίζει καὶ χρησιμοποιεῖ σχεδὸν κάθε κεφάλαιο τοῦ *Εὐαγγελίου* τοῦ Λόγου, καὶ μάλιστα στήν πληρότητά του»¹¹. Παρόμοια ἄποψη ἐξέφρασε καὶ ὁ G. Volkmar, ὁ ὁποῖος τόνισε ἰδιαίτερα ὅτι ἡ θεολογία τοῦ Ἰουστίνου σχετικά μὲ τὸν προϋπάρχοντα Υἱὸ καὶ Λόγο τοῦ Θεοῦ εἶναι κατὰ βάση ἢ ἴδια μὲ αὐτὴ τοῦ Δ' *Εὐαγγελίου*, τὸ ὁποῖο εἶναι τὸ μόνο πὸ ἀνταποκρίνεται τόσο πολὺ στὸν τρόπο τῆς σκέψεώς του¹². Ὅπως παρατηρεῖ ἐπίσης ὁ ἀείμνηστος Καθηγητὴς Ἀνδρέας Θεοδώρου, ἀναφερόμενος εἰδικὰ στή σχέση μεταξύ τῆς περὶ Λόγου διδασκαλίας τοῦ Ἰωάννη καὶ τῆς θεολογίας τοῦ Ἰουστίνου, «Ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ ἱεροῦ Ἰωάννου τοῦ *Εὐαγγελιστοῦ*, ὁ Ἰουστίνος ὑπῆρξε ὁ ἀρχαιότερος ἐκκλησιαστικὸς συγγραφεὺς, ὅστις πρῶτος ἀνέπτυξε διεξοδικῶς καὶ ἡσυχολήθη λεπτομερέστερον περὶ τὴν θεολογίαν τοῦ Λόγου. Ἐν τούτοις περὶ Θεοῦ Λόγου ὁμιλῶν, δὲν φαίνεται παρεισάγων νέαν τινὰ διδασκαλίαν, ἀλλ' ὁμιλεῖ περὶ πίστεως ἥδη γνωστῆς ἐν τοῖς χριστιανικοῖς κύκλοις τῆς ἐποχῆς του. Τὴν περὶ Θεοῦ Λόγου διδασκαλίαν του ὁ Ἰουστίνος ἀντλεῖ ἀπ' εὐθείας ἐκ τῆς ἀγ. Γραφῆς καὶ ἐκ τῆς ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως»¹³. Σὲ σχετικὸ δὲ ἄρθρο του ὁ ἴδιος Καθηγητὴς σημειώνει ἐν προκειμένῳ τὰ ἑξῆς: «Τὴν ἔννοιαν τοῦ Λόγου καὶ τὸν ρόλον αὐτοῦ παρεῖχεν ἤδη αὐτῷ (ἐνν. τῷ Ἰουστίνῳ) ὁ πρόλογος τοῦ δ' *εὐαγγελίου*. Ἄν δὲ ἐχρησιμοποίησε παραστάσεις ἐκ τῆς φιλοσοφίας, ἵνα καταστήσῃ τὴν διδασκαλίαν ταύτην εὐληπτοτέραν εἰς τοὺς ἀναγνώστας του, τοῦτο οὐδόλως σημαίνει, κατὰ τὴν ὀρθὴν παρατήρησιν τοῦ Goodenough¹⁴, ὅτι αἱ παραστάσεις αὗται ἀπετέλεσαν καὶ τὴν

ROMANIDES J. S., ὄπ. παρ.· ΘΕΟΔΩΡΟΥ Α., *Ἡ θεολογία τοῦ Ἰουστίνου, φιλοσόφου καὶ μάρτυρος, καὶ αἱ σχέσεις αὐτῆς πρὸς τὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν*, Ἀθῆναι 1960, σ. 73. OSBORN E. F., *Justin Martyr*, Mohr Verlag, Tübingen 1973, σ. 137. WYRWA D., «Über die Begegnung des biblischen Glaubens mit dem griechischen Geist», στὸ *Zeitschrift für Theologie und Kirche* 88,1 (1991), σ. 60. PRYOR J. W., «Justin Martyr and the Fourth Gospel», στὸ *The Second Century* 9 (1992), σ. 153 κ.έ.

11. Βλ. ABBOT E., ὄπ. παρ., σ. 63 καὶ ROMANIDES J. S., ὄπ. παρ., σ. 115.

12. Βλ. VOLKMAR G., ὄπ. παρ., σ. 21 κ.έ. καὶ ROMANIDES J. S., ὄπ. παρ., σ. 116.

13. Βλ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ Α., ὄπ. παρ., σ. 73.

14. Βλ. GOODENOUGH E. R., *The Theology of Justin Martyr*, Verlag Frommannsche Buchhandlung (Walter Biedermann), Jenna 1923, σ. 140.

φυχήν τῆς διδασκαλίας αὐτῆς, οὔσαι ἀπλῶς τὸ ἐξωτερικὸν περιβλημα τῆς πίστεώς του»¹⁵.

Ἄν λοιπὸν ἡ περὶ Λόγου θεολογία τοῦ Ἰουστίνου προέρχεται σύμφωνα μὲ τοὺς εἰδικοὺς ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἐρευνητὲς ἀπὸ τὴν περὶ Λόγου διδασκαλία τοῦ Ἰωάννη, πὺ ἀναπτύσσεται κυρίως στὸν πρόλογο τοῦ *Εὐαγγελίου* του, ἀντιλαμβανόμεσθε ὅτι δὲν εἶναι δυνατόν ἡ περὶ «σπερματικοῦ θείου λόγου» διδασκαλία τοῦ Ἰουστίνου πὺ εἶναι ἄρρηκτα δεμένη μὲ τὴν περὶ Λόγου θεολογία του¹⁶, νὰ ἔχει ἄλλη πηγὴ προελεύσεως πέρα ἀπὸ τὸν πρόλογο τοῦ *Κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγελίου*. Ἄλλωστε πρέπει νὰ ἔχουμε ὑπ' ὄψη μας ὅτι ὁ Ἰουστίνος, παρὰ τὴ φιλοσοφική, καὶ ἐν προκειμένῳ στωική, ὀρολογία πὺ χρησιμοποιεῖ, εἶναι κατ' ἐξοχὴν βιβλικὸς θεολόγος, ὅπως φαίνεται σαφέστατα κυρίως ἀπὸ τὸν *Διάλογό του πρὸς Τρύφωνα Ἰουδαῖον*¹⁷. Γι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸ λόγο καὶ ὁ Μακαριώτατος Ἀρχιεπίσκοπος Ἀλβανίας Ἀναστάσιος Γιαννουλάτος ὑπογραμμίζει μὲ ἔμφαση ὅτι μιλώντας ὁ Ἰουστίνος γιὰ τὸν «σπερματικὸν λόγο», καίτοι χρησιμοποιεῖ ἐν προκειμένῳ τὴ φιλοσοφική ὀρολογία τῆς ἐποχῆς του, ἀκολούθησε τὸ δρόμο πὺ εἶχε ἀνοίξει ἥδη ὁ εὐαγγελιστὴς Ἰωάννης στὸν πρόλογο τοῦ *Εὐαγγελίου* του, ἀναφερόμενος στὸν Λόγο¹⁸. Καὶ πρέπει ἐν προκειμένῳ νὰ σημειώσουμε ὅτι δὲν ὑπάρχει καταλλήλοτερο χωρίο στὸν πρόλογο τοῦ *Κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγελίου*, τὸ ὁποῖο θὰ μποροῦσε νὰ χρησιμοποιοῦσε ὡς βάση καὶ ἀφετηρία ὁ Ἰουστίνος γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς περὶ «σπερματικοῦ λόγου» διδασκαλίας του, ἀπὸ τὸ χωρίο *Ἰω.* 1, 9, τὸ ὁποῖο μὲ τόσο ἀπλὸ καὶ σαφῆ τρόπο τονίζει τὴ φωτιστικὴ παρουσία καὶ ἐπενέργεια τοῦ Λόγου σὲ ὅλους

15. Βλ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ Α., «Ἦτιο ὁ Ἰουστίνος Χριστιανὸς φιλοσοφῶν ἢ φιλόσοφος χριστιανίζων;», στὸ *Ἐκκλησία* 37 (1960), σ. 211.

16. Γιὰ τὴ σχέση ἀνάμεσα στὴν περὶ Λόγου θεολογία τοῦ Ἰουστίνου καὶ τὴν περὶ «σπερματικοῦ λόγου» διδασκαλία του βλ. τὴν ἐμπεριστατωμένη μελέτη τοῦ GOODENOUGH E. R., ὅπ. παρ., σ. 159 κ.έ.

17. Βλ. κυρίως τὴν πληθώρα τῶν βιβλικῶν ἀναφορῶν ἀπὸ τὴν Παλαιὰ καὶ τὴν Καινὴ Διαθήκη, πὺ χρησιμοποιεῖ ὁ Ἰουστίνος στὸ *Διάλογό του πρὸς Τρύφωνα Ἰουδαῖον*, 1-142, PG 6, 472 D - 800 D.

18. Βλ. MGR. YANNOULATOS A., «La manifestation de la gloire de Dieu à tous les hommes», στὸ *Chemins de la Christologie Orthodoxe* (Textes réunis par Asterios Argyriou), Collection «Jésus et Jésus-Christ» dirigée par Mgr Joseph Doré, Archevêque de Strasbourg, no 91, Desclée, Paris 2005, σ. 29. Βλ. ἐπίσης ΓΙΑΝΝΟΥΛΑΤΟΥ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, Ἀρχιεπισκόπου Τυρῶνων καὶ πάσης Ἀλβανίας, *Παγκοσμιοῦτα καὶ Ὁρθοδοξία (Μελετήματα Ὁρθοδόξου προβληματισμοῦ)*, Ἐκδ. Ἀκρίτας, Ἀθήνα 2005, σ. 196.

ἀνεξαιρέτως τοὺς ἀνθρώπους. Τὸ χωρίο αὐτὸ τοῦ δίνει τὴ δυνατότητα, ὅπως φάνηκε ἤδη ἀπὸ ὅσα ἀναφέραμε στὸ σχετικὸ ἄρθρο μας¹⁹, ὄχι μόνον νὰ περιγράψει τὴν ἔννοια τοῦ «σπερματικοῦ λόγου», ἀλλὰ καὶ νὰ ὑπογραμμίσει τὶς συνέπειες τῆς φωτιστικῆς παρουσίας του κυρίως μεταξὺ τῶν θύραθεν συγγραφέων, ποιητῶν καὶ φιλοσόφων.

β. Ἡ ἔννοια τοῦ χωρίου Ἰω. 1, 9 καὶ ἡ σχέση του μὲ τὴν περὶ «σπερματικοῦ λόγου» διδασκαλία τοῦ Ἰουστίνου

Στὸ ὑπὸ συζήτηση ἄρθρο του ὁ ἀγαπητὸς συνάδελφος κ. Σιάσος ὑποστηρίζει ἐπὶ λέξει ὅτι τὸ χωρίο Ἰω. 1, 9 «ἐνῶ ἡμπορεῖ νὰ στηρίξει τὴν ἰουστίνειο θεολογικὴ ἀποδόμηση τῆς σχετικῆς φιλοσοφικῆς δοξασίας», ἐννοώντας προφανῶς τὴ στωικὴ, «ἐν τούτοις σὲ κἂν μία περίπτωση καὶ ἐπ' οὐδενὶ λόγῳ ἢ τρόπῳ δὲν ἡμπορεῖ νὰ θεμελιώσῃ... τὸ ἰουστίνειο ἐφαρμοστικὸ διὰ ταῦτα (*χριστιανοὶ εἰσι κἂν ἄθεοι ἐνομίσθησαν...*) οὔτε τὸ τελικὸ δισσὸ συμπέρασμα τοῦ Γ. Μαρτζέλου»²⁰. Ἐπειδὴ οἱ θέσεις αὐτὲς τοῦ ἀγαπητοῦ συναδέλφου ὀφείλονται προφανῶς σὲ ἐσφαλμένη ἐκ μέρους του κατανόηση τοῦ χωρίου Ἰω. 1, 9, ἃς ἔλθουμε κατ' ἀρχὴν νὰ δοῦμε ποιά εἶναι ἡ ἔννοια τοῦ χωρίου αὐτοῦ μέσα στὸν πρόλογο τοῦ *Κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγελίου*, γιὰ νὰ μπορέσουμε στὴ συνέχεια νὰ κατανοήσουμε καὶ τὴ σχέση τοῦ χωρίου αὐτοῦ μὲ τὴν περὶ «σπερματικοῦ λόγου» διδασκαλία τοῦ Ἰουστίνου, καθὼς καὶ τὴ σημασία πού τῆς ἀποδίδουμε γιὰ τοὺς διαχριστιανικούς καὶ διαθρησκειακοὺς διαλόγους.

Ὁ κ. Σιάσος ἀντιλαμβανόμενος τὸ χωρίο Ἰω. 1, 9 ὡς ἄρθρο μιᾶς ἐνδύτης ὁμολογίας καὶ μαρτυρίας ὄχι μόνον τοῦ Εὐαγγελιστῆ Ἰωάννη, ἀλλὰ καὶ τοῦ Προδρόμου (!!!), ἐπιχειρεῖ νὰ τὸ ἐρμηνεύσει ὑπὸ τὸ πρῶμα τοῦ χωρίου Ἰω. 1, 10-12 («ἐν τῷ κόσμῳ ἦν, καὶ ὁ κόσμος δι' αὐτοῦ ἐγένετο, καὶ ὁ κόσμος αὐτὸν οὐκ ἔγνω. εἰς τὰ ἴδια ἦλθεν, καὶ οἱ ἴδιοι αὐτὸν οὐ παρέλαβον. ὅσοι δὲ ἔλαβον αὐτόν, ἔδωκεν αὐτοῖς ἐξουσίαν τέκνα Θεοῦ γενέσθαι τοῖς πιστεύουσιν εἰς τὸ ὄνομα αὐτοῦ»)²¹, περιορίζοντας ἔτσι τὴ φωτιστικὴ ἐνέργεια τοῦ Λόγου, πού σύμφωνα μὲ τὸ χωρίο Ἰω. 1, 9 ἐπεκτείνεται σ'

19. Βλ. ὅπ. παρ., σ. 71 κ.έ.

20. Βλ. ὅπ. παρ., σ. 301.

21. Βλ. ὅπ. παρ.

ὄλους τους ἀνθρώπους, οὐσιαστικά μόνο στοὺς Χριστιανοὺς καὶ χρονικά βεβαίως μετὰ τὴν Ἐνανθρώπιση, τὴν ὁποία, ὅπως εἶναι προφανές, ὑπονοεῖ τὸ χωρίο *Ἰω.* 1, 10-12. Πρὸς τὸν σκοπὸ αὐτὸ ἐπικαλεῖται «κορυφαίους», ὅπως λέει, ἑρμηνευτὲς τῆς ἐκκλησιαστικῆς μας παράδοσης²², οἱ ὁποῖοι ὅμως ὄχι μόνο δὲν συμφωνοῦν μὲ μιὰ τέτοια ἑρμηνεία, ἀλλὰ μὲ βάση τὸ χωρίο αὐτὸ τονίζουν τὴν καθολικότητα τῆς φωτιστικῆς ἐνέργειας καὶ παρουσίας τοῦ Λόγου σὲ ὁλόκληρο τὸ ἀνθρώπινο γένος ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς δημιουργίας του.

Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα εἶναι ὁ σπουδαιότερος ἑρμηνευτὴς τοῦ *Κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιου*, ἁγ. Κύριλλος Ἀλεξανδρείας, ὁ ὁποῖος σὲ κείμενο ποὺ παραθέτει ἤδη ὁ κ. Σιάσος²³, χωρὶς δυστυχῶς νὰ κατανοεῖ τὴ βαθύτερη σημασία του, γράφει ἐπὶ λέξει τὰ ἑξῆς: «Ὁ δὲ τοῦ Θεοῦ Λόγος “φωτίζει πάντα ἄνθρωπον ἐρχόμενον εἰς τὸν κόσμον” οὐ διδασκαλικῶς, καθάπερ ἄγγελοι τυχόν ἢ ἄνθρωποι, ἀλλὰ μᾶλλον ὡς Θεὸς δημιουργικῶς ἐκάστω τῶν εἰς τὸ εἶναι καλουμένων σπέρμα σοφίας ἥτοι θεογνωσίας ἐντίθησι, καὶ ρίζαν ἐμφυτεύει συνέσεως, λογικόν τε οὕτως ἀποτελεῖ τὸ ζῶον, τῆς οἰκείας φύσεως μέτοχον ἀποδεικνύων, καὶ τῆς ἀφράστου λαμπρότητος, ὥσπερ τινὰς ἀτμοὺς φωτοειδεῖς ἐνιὲς τῷ νῷ, καθ’ ὃν αὐτὸς οἶδε τρόπον τε καὶ λόγον· δεῖ γάρ, οἶμαι, λέγειν ἐν τούτοις οὐ περιττὰ· διάτοι τοῦτο καὶ ὁ προπάτωρ Ἀδάμ, οὐκ ἐν χρόνῳ, καθάπερ ἡμεῖς, τὸ εἶναι σοφὸς ἀποκερδάνας ὁρᾶται, ἀλλ’ ἐκ πρώτων εὐθὺς τῶν τῆς γενέσεως χρόνων τέλειος ἐν συνέσει φαίνεται, τὸν δοθέντα τῇ φύσει παρὰ Θεοῦ φωτισμὸν ἀθόλωτον ἔτι, καὶ καθαρὸν διασώζων ἐν ἑαυτῷ, καὶ ἀκαπήλευτον ἔχων τῆς φύσεως τὸ ἀξίωμα. Φωτίζει τοιγαροῦν δημιουργικῶς μὲν ὁ Υἱός, ἅτε δὴ τὸ φῶς ὑπάρχον αὐτὸ τὸ ἀληθινόν, κατὰ μετοχὴν δὲ ἢ κτίσις τὴν πρὸς τὸ φῶς ἐκλαμπρύνεται»²⁴.

Ἀπὸ τὴν ἑρμηνεία αὐτὴ τοῦ Κυρίλλου προκύπτει ξεκάθαρα ὅτι ἡ φωτιστικὴ ἐνέργεια τοῦ Λόγου ἀπευθύνεται σὲ κάθε ἄνθρωπο ἤδη ἀπὸ τὴ στιγμή τῆς δημιουργίας του καὶ συνίσταται στό «σπέρμα σοφίας ἥτοι θεογνωσίας» καὶ στή «ρίζα (τῆς) συνέσεως», δηλ. στό λόγο, ποὺ ἐμφυτεύει μέσα του ὁ δημιουργικὸς Λόγος τοῦ Θεοῦ, ὥστε νὰ καταστεῖ «λογικόν... ζῶον». Μάλιστα ὁ ἄνθρωπος ὡς λογικὸ ὄν, ἔχοντας δηλ. καὶ ὁ ἴδιος νοῦ καὶ λόγο,

22. Βλ. ὅπ. παρ., σ. 301 κ.έ.

23. Βλ. ὅπ. παρ., σ. 303 ἑξ.

24. Βλ. *Ἑρμηνεία εἰς τὸ Κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιον*, 1, 9, PG 73, 128 BC.

ἀναδεικνύεται κατὰ τὸν Κύριλλο μέτοχος τῆς φύσεως τοῦ Λόγου καὶ τῆς «ἀφράστου λαμπρότητας» Του, πὸν τοποθετεῖ ὡς «ἀτμοὺς φωτοειδεῖς» στοῦ νοῦ του μὲ δημιουργικὸ καὶ ὑπερφυῆ τρόπο ὁ Υἱὸς καὶ Λόγος τοῦ Θεοῦ. Εἶναι πολὺ χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ Κύριλλος Ἀλεξανδρείας, σὰν νὰ πρόκειται γιὰ σύγχρονο βιβλικὸ ἑρμηνευτὴ, ἑρμηνεύει τὸ χωρίο αὐτὸ σὲ συνάρτηση μὲ τὴν κοσμολογικὴ σημασίαι τοῦ Λόγου ὡς δημιουργοῦ τοῦ κόσμου, γιὰ τὴν ὁποία ἤδη γίνεται λόγος δύο φορές στὸν πρόλογο τοῦ *Κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγελίου*²⁵. Δὲν εἶναι καθόλου τυχαῖο τὸ γεγονός ὅτι στοῦ παραπάνω κείμενο πὸν παραθέσαμε ὁ Κύριλλος τονίζει ἐμφαντικὰ δύο φορές ὅτι ἡ φωτιστικὴ ἐνέργεια τοῦ Λόγου παρέχεται σὲ κάθε ἄνθρωπο «δημιουργικῶς», κατὰ τὴ δημιουργία του δηλ. ἀπὸ τὸν Θεὸ Λόγο. Μάλιστα, ὅπως φαίνεται ἀπὸ ὅσα ἀναφέρει λίγο πιὸ κάτω, ἐνῶ γνωρίζει τὸ ἑρμηνευτικὸ πρόβλημα πὸν παρουσιάζει τὸ χωρίο *Ἰω. 1, 9*, σχετικὰ μὲ τὸ ἂν ἡ φράση «ἐρχόμενον εἰς τὸν κόσμον» πρέπει νὰ νοηθεῖ ὡς ἀναφερόμενη στοῦ «φῶς τὸ ἀληθινόν» ἢ στοῦ «πάντα ἄνθρωπον», ὁ ἴδιος προτιμᾷ τὴ δεύτερη ἐκδοχή, τονίζοντας ὅτι «οὐ τὸ φῶς εἰς τὸν κόσμον ἔρχεσθαι μᾶλλον, ἀλλὰ τὸν φωτιζόμενον ἄνθρωπον διαβεβαιούμεθα»²⁶.

Ὡστόσο, καίτοι ἡ ἀνθρώπινη φύση ἔχει κατὰ τὸν Κύριλλο τὴ δυνατότητα νὰ δέχεται τὴ φωτιστικὴ ἐνέργεια τοῦ Λόγου ἤδη ἀπ' ἀρχῆς τῆς δημιουργίας της, ἔχοντας «σύνδρομόν τε καὶ συγκατεσκευασμένην τῷ εἶναι» τὴ δυνατότητα αὐτή²⁷, ἡ ὑποδοχή καὶ ἡ ἀποτελεσματικότητά τῆς φωτιστικῆς ἐνεργείας τοῦ Λόγου ἐξαρτᾶται ἄμεσα ἀπὸ τὴν ἠθικὴ καὶ πνευματικὴ κατάστασι τοῦ ἀνθρώπου. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ Κύριλλος τονίζει, ὅπως εἶδαμε, ὅτι εὐθὺς μετὰ τὴ δημιουργία του ὁ Ἀδάμ, ὅσο εἶχε στοῦ νοῦ του ἀθόλωτο τὸν θεῖο φωτισμὸ καὶ διέθετε ἠθικὴ καὶ πνευματικὴ καθαρότητα, ἦταν τέλειος ὡς πρὸς τὴ θεογνωσία, πρᾶγμα τὸ ὁποῖο ἀπώλεσε μὲ τὴν πώσιν.

Ἀνάλογη εἶναι καὶ ἡ ἑρμηνεία πὸν κάνει στοῦ χωρίου *Ἰω. 1, 9* καὶ ὁ Θεοφύλακτος Βουλγαρίας. Εἶναι ὅμως ἀξιοπεριέργο ὅτι, καίτοι ὁ κ. Σιάσος μνημονεύει τὸ Θεοφύλακτο μεταξὺ τῶν λοιπῶν ἑρμηνευτῶν, ἀναφέρεται δυστυχῶς σ' αὐτὸν γενικόλογα, κυριολεκτικὰ μέσα σὲ πέντε γραμμές, χωρὶς νὰ προβληματίζεται καθόλου ἀπὸ τὰ στοιχεῖα πὸν συνθέτουν τὴν ἑρμηνεία αὐτὴ τοῦ ἐν λόγῳ ἰωάννειου χωρίου καὶ τὴν κάνουν νὰ διαφοροποιεῖται

25. Βλ. *Ἰω. 1, 3* καὶ *1, 10*.

26. Βλ. ὅπ. παρ., PG 73, 132 CD.

27. Βλ. ὅπ. παρ., PG 73, 129 B.

πλήρως από την έννοια, με την οποία αντιλαμβάνεται το χωρίο αυτό ο αγαπητός συνάδελφος. Γράφει χαρακτηριστικά ο Θεοφύλακτος: «Καὶ πῶς, φησί, φωτίζει πάντα ἄνθρωπον, ὅπου γε βλέπομέν τινας ἐσκοτισμένους; Ὅσον τὸ ἐφ' ἑαυτῷ, πάντας φωτίζει. Εἰπέ γάρ μοι, οὐ πάντες λογικοί; οὐ πάντες φύσει γινώσκοντες τὸ καλὸν καὶ τοῦναντίον; οὐκ ἔχοντες δύναμιν ἐννοῆσαι ἀπὸ τῶν κτισμάτων τὸν Κτίστην; Ὡστε ὁ λόγος ὁ δοθεὶς ἡμῖν, καὶ παιδαγωγῶν ἡμᾶς φύσει, ὃς καὶ φυσικὸς νόμος καλεῖται, οὗτος ἂν κληθεῖν φῶς, τὸ δοθὲν ἡμῖν παρὰ Θεοῦ· εἰ δέ τινες κακῶς τῷ λόγῳ ἐχρήσαντο, ἑαυτοὺς ἐσκότισαν»²⁸. Ὅπως εἶναι σαφὲς καὶ στὸν Θεοφύλακτο, τὸ φῶς τοῦ Λόγου παρέχεται ἀνεξαιρέτως σ' ὅλους τοὺς ἀνθρώπους κατὰ τὴ δημιουργία τους καὶ συνίσταται στὸ ἀνθρώπινο λογικό. Γι' αὐτὸ καὶ ὅλοι οἱ ἄνθρωποι ἔχουν τὴ δυνατότητα νὰ γνωρίζουν «φύσει» τὸ καλὸ καὶ τὸ κακὸ καὶ νὰ ἐννοήσουν ἀπὸ τὰ κτίσματα τὸν Κτίστη, ἀναγόμενοι ἔτσι σὲ μιὰ στοιχειώδη θεογνωσία. Μὲ ἄλλα λόγια τὸ λογικὸ εἶναι πὸ συνιστᾶ καὶ κατὰ τὸν Θεοφύλακτο τὸ «σπέρμα σοφίας ἥτοι θεογνωσίας» κατὰ τὴν ἔκφραση τοῦ ἁγ. Κυρίλλου. Βεβαίως ὁ φωτισμὸς αὐτὸς τοῦ Λόγου μέσῳ τοῦ ἀνθρώπινου λογικοῦ δὲν λειτουργεῖ μηχανικὰ καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἠθικὴ καὶ πνευματικὴ συμπεριφορὰ τοῦ ἀνθρώπου. Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς τονίζει ὁ Θεοφύλακτος ὅτι, ὅσοι δὲν ἔχουν κάνει καλὴ χρῆση τοῦ λογικοῦ τους, ἔχουν σκοτισθεῖ.

Προϋποθέτοντας τὶς παραπάνω ἐρμηνεῖες τῶν δύο ὄντως κορυφαίων ἐρμηνευτῶν τῆς ἐκκλησιαστικῆς μας παράδοσης στὸ χωρίο Ἰω. 1, 9 ὁ ἀείμνηστος Καθηγητὴς Π. Τρεμπέλας σημειώνει λακωνικὰ: «διὰ τῆς φράσεως ταύτης (δηλ. τοῦ χωρίου Ἰω. 1, 9) ἐκφράζεται ἡ έννοια ὅτι τὸ φῶς τοῦ Λόγου εἶναι δωρεὰ θεία, τὴν ὁποίαν ἕκαστος ἄνθρωπος φέρει μεθ' ἑαυτοῦ κατὰ τὴν στιγμὴν τῆς γεννήσεώς του, οὔσα παρ' αὐτῷ ἔμφυτος»²⁹. Στὴν ἴδια γραμμὴ σκέψης κινεῖται καὶ ὁ Μακαριώτατος Ἀρχιεπίσκοπος Ἀλβανίας Ἀναστάσιος Γιαννουλάτος, ἐπισημαίνοντας μάλιστα καὶ τὴ σημασία πὸ ἔχει τὸ ἰωάννειο αὐτὸ χωρίο γιὰ τὴν ὑπαρξὴ θρησκευτικῶν ἀληθειῶν σ' ὁλόκληρη τὴν ἀνθρωπότητα. Οἱ πρῶτοι στίχοι τοῦ *Κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγελίου*, καὶ ἰδιαίτερα ὁ στίχος «Ἦν τὸ φῶς τὸ ἀληθινόν, ὃ φωτίζει πάντα

28. Βλ. *Ἐρμηνεία εἰς τὸ Κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιον* 1, PG 123, 1149 C.

29. Βλ. ΤΡΕΜΠΕΛΑ Π. Ν., *ὑπόμνημα εἰς τὸ Κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιον*, Ἐκδ. Ἀδελφότητος Θεολόγων «Ὁ Σωτήρ», Ἀθῆναι 1969, σ. 50.

ἄνθρωπον ἐρχόμενον εἰς τὸν κόσμον», καθορίζουν, ὅπως γράφει, «τὸ βασικό χριστολογικὸ θεμέλιο γιὰ μία σωστὴ κατανόηση τῶν πιὸ ὑψηλῶν θρησκευτικῶν ἐμπνεύσεων τῆς ἀνθρωπότητας». Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἂν ἡ φράση «ἐρχόμενον εἰς τὸν κόσμον» ἀναφέρεται στὸ «φῶς τὸ ἀληθινόν» ἢ στὸ «πάντα ἄνθρωπον», σημασία ἔχει ὅτι καὶ στὶς δύο περιπτώσεις σύμφωνα μὲ τὸ ἰωάνναιο αὐτὸ χωρίο ὁ Λόγος ὡς φῶς «φωτίζει πάντα ἄνθρωπον»³⁰.

Ἐχοντας ὑπ' ὄψη μας τὴν παραπάνω ἔννοια ποὺ ἔχει κατὰ τὴν ὀρθόδοξη πατερικὴ παράδοση καὶ τὴ σύγχρονη θεολογικὴ ἔρευνα τὸ χωρίο Ἰω. 1, 9, ἀντιλαμβανόμεστε ὅτι ἡ σχέση του μὲ τὴν περὶ «σπερματικοῦ λόγου» διδασκαλία τοῦ Ἰουστίνου εἶναι προφανής. Ἐφ' ὅσον τὸ φῶς τοῦ Λόγου σύμφωνα μὲ τὸ ἐν λόγῳ ἰωάνναιο χωρίο, ἀλλὰ καὶ τὴν ὀρθόδοξη ἐρμηνευτικὴ παράδοση, παρέχεται ἀδιακρίτως σὲ κάθε ἄνθρωπο μέσῳ τοῦ λογικοῦ του ἤδη ἀπ' ἀρχῆς τῆς δημιουργίας του, ἀποτελώντας μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ «σπέρμα σοφίας ἥτοι θεογνωσίας» καὶ «ρίζαν... συνέσεως» κατὰ τὶς ἐρμηνευτικὲς διατυπώσεις τοῦ ἁγ. Κυρίλλου, εἶναι σαφὲς ὅτι ἡ περὶ «σπερματικοῦ λόγου» διδασκαλία τοῦ Ἰουστίνου συνιστᾷ οὐσιαστικὰ ἐρμηνευτικὴ ἀπόδοση τοῦ ἀνωτέρω ἰωάνναιο χωρίου ὑπὸ τὸ φιλοσοφικὸ βέβαια μανδύα τῆς στωικῆς ὀρολογίας. Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς καὶ ὁ Ἰουστίνος, ὅπως τονίσαμε στὸ σχετικὸ ἄρθρο μας³¹, ὑποστηρίζει ὅτι «ὅλες οἱ ἀλήθειες, στὶς ὁποῖες ὀδηγήθηκε ἡ προχριστιανικὴ ἀνθρωπότητα εἶναι οὐσιαστικὰ προϊόντα τῆς φωτιστικῆς ἐνέργειας καὶ παρουσίας τοῦ σπερματικοῦ θεοῦ λόγου ποὺ ἐνεργεῖ ἀδιάκριτα σ' ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, ἐφ' ὅσον βέβαια δὲν συσκοτίζεται ἀπὸ τὰ πάθη καὶ τὶς ἐπιθυμίες τους»³². Μὲ τὴν ἔννοια αὐτὴ

30. Βλ. MGR. YANNOULATOS A., «La manifestation de la gloire de Dieu à tous les hommes», ὄπ. παρ., σ. 30 ἔξ.: «... les premiers versets de l'Évangile selon saint Jean déterminent le fondement christologique pour une juste compréhension des plus hautes inspirations religieuses de l'humanité. "Il (le Verbe) était la lumière véritable, qui éclaire tout homme venant dans le monde". Certains manuscrits comportent une virgule (,) après le mot "homme". Mais dans les deux cas, la lumière éclaire "tout homme"». Βλ. ἐπίσης ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΓΙΑΝΝΟΥΛΑΤΟΥ, Ἀρχιεπισκόπου Τυράνων καὶ πάσης Ἀλβανίας, *Παγκοσμιότητα καὶ Ὁρθοδοξία (Μελετήματα Ὁρθόδοξου προβληματισμοῦ)*, Ἔκδ. Ἀκρίτας, Ἀθήνα 2005, σ. 198.

31. Βλ. ὄπ. παρ., σ. 71.

32. Βλ. Ἀπολογία Α' ὑπὲρ Χριστιανῶν, Πρὸς Ἀντωνίνον τὸν Εὐσεβῆ, 46, PG 6, 397 C· Ἀπολογία Β' ὑπὲρ Χριστιανῶν, Πρὸς τὴν Ρωμαίων Σύγκλητον, 8, PG 6, 457 AB. Βλ. καὶ ΘΕΟΔΩΡΟΥ Α., *Ἡ θεολογία τοῦ Ἰουστίνου, φιλοσόφου καὶ μάρτυρος, καὶ αἱ σχέσεις αὐτῆς πρὸς τὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν*, Ἀθήναι 1960, σ. 104.

ἀκριβῶς νοοῦνται καὶ οἱ γνωστὲς θέσεις τοῦ Ἰουστίνου: «ὅσα οὖν παρὰ πᾶσι καλῶς εἴρηται, ἡμῶν τῶν Χριστιανῶν ἐστι»³³ καὶ «οἱ μετὰ λόγου βιώσαντες Χριστιανοὶ εἶσι, κἂν ἄθεοι ἐνομίσθησαν»³⁴. Δὲν πρόκειται δηλ. γιὰ θέσεις, οἱ ὁποῖες, ἂν συνδεθοῦν μὲ τὸ χωρίο Ἰω. 1, 9, ὀδηγοῦν σὲ «κάποιαν μηχανικὴν (μηχανιστικὴν) λειτουργίαν ἢ αὐξησιν ἢ καρπογονίαν τοῦ σπερματικοῦ λόγου», ὅπως νομίζει ἐν προκειμένῳ ὁ ἀγαπητὸς συνάδελφος κ. Σιάσος³⁵, γιὰ τὸ τόσο ἡ ἐρμηνευτικὴ παράδοση τῆς Ἐκκλησίας ποῦ ἀναφέρεται στὸ χωρίο αὐτὸ³⁶ ὅσο καὶ ὁ Ἰουστῖνος, ὅπως εἶδαμε, τονίζουν μὲ ἔμφαση ὅτι τὸ φῶς τοῦ (σπερματικοῦ) λόγου δὲν ἐνεργεῖ, ὅταν ὁ νοῦς εἶναι σκοτισμένος ἀπὸ ἐμπαθεῖς λογισμοὺς καὶ ἐπιθυμίες. Ἄλλωστε πρέπει νὰ ἔχουμε ὑπ' ὄψην μας ὅτι ὁ νοῦς («τὸ λογικόν») μέσα στὴν ὀρθόδοξη παράδοση, ὄντας ἄρρηκτα δεμένος μὲ τὴ βούληση («τὸ αὐτεξούσιον») συνιστᾷ τὸ «κατ' εἰκόνα» τοῦ Θεοῦ στὸν ἄνθρωπο³⁷. Τὸ δὲ «κατ' εἰκόνα» σύμφωνα μὲ τοὺς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας δὲν καταστράφηκε τελείως μετὰ τὴν πώση, ὅπως δέχεται ὁ λουθηρανικὸς καὶ ἰδιαίτερα ὁ καλβινικὸς προτεσταντισμός³⁸, ἀλλὰ ἀπλῶς ἐξαχρειώθηκε καὶ ἀμαυρώθηκε, παραμένοντας ὡστό-

33. Βλ. ὄπ. παρ., PG 6, 465 C.

34. Βλ. Ἐπιτομή Α' ὑπὲρ Χριστιανῶν, Πρὸς Ἀντωνῖνον τὸν Εὐσεβῆ, 46, PG 6, 397 C.

35. Βλ. ὄπ. παρ., σ. 304.

36. Πέρα ἀπὸ ὅσα ἀναφέρουν σχετικὰ, ὅπως εἶδαμε, ὁ Κύριλλος Ἀλεξανδρείας καὶ ὁ Θεοφύλακτος Βουλγαρίας βλ. καὶ ΖΙΓΑΒΗΝΟΥ ΕΥΘΥΜΙΟΥ, Ἐπίγραμμα εἰς τὸ Κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιον 1, PG 129 1116 D - 1117 A. Πρβλ. ἐπίσης καὶ ΩΡΙΓΕΝΟΥΣ, Εἰς τὸν Ἰερεμίαν 14, 10, PG 13, 416 AB· KLOSTERMANN E., *Die Griechischen Christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte*, hrsg. von der Kirchenväter-Commission der königl. preussischen Akademie der Wissenschaften: Origenes' Werke (3. Band), Leipzig 1901, σ. 114: «Ἦν τὸ φῶς τὸ ἀληθινὸν ὃ φωτίζει πάντα ἄνθρωπον ἐρχόμενον εἰς τὸν κόσμον. Καὶ ὅς ἐστι λογικὸς μετέχει τοῦ ἀληθινοῦ φωτός. Λογικὸς δὲ ἐστὶ πᾶς ἄνθρωπος. Τῶν οὖν μετεχόντων λόγου πάντων ἀνθρώπων, ἐν τισὶ μὲν ἡ ἰσχὺς τοῦ λόγου πῦξεν, ἐν τισὶ δὲ ἐκλείπει. Ἐὰν δὲ ἴδῃς ψυχὴν ἐμπαθεῖ καὶ ἀμαρτωλὸν, ὅφει ἐκεῖ τὴν ἰσχύον τοῦ λόγου ἐπιλείψουσαν· ἐὰν δὲ ἴδῃς ψυχὴν ἀγίαν καὶ δικαίαν, ὅφει τὴν ἰσχύον τοῦ λόγου ὀσημέραι καρποφοροῦσαν».

37. Βλ. ΜΑΡΤΖΕΛΟΥ Γ.Δ., «Λογικὸ καὶ αὐτεξούσιο κατὰ τὸν ἅγ. Ἰωάννη τὸν Δαμασκηνό», στὸ: Πρακτικὰ ΚΑ' Θεολογικοῦ Συνεδρίου (Ἱεράς Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης) μὲ θέμα «Ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός», Προνοία καὶ προεδρία τοῦ Παναγιωτάτου Μητροπολίτου Θεσσαλονίκης κ.κ. Παντελεήμονος Β', Θεσσαλονίκη 2000, σ. 156 κ.έ.· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Ὁρθόδοξο δόγμα καὶ θεολογικὸς προβληματισμός. Μελετήματα δογματικῆς θεολογίας Β', Ἐκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 109 κ.έ.

38. Βλ. χαρακτηριστικὰ LOHSE B., *Ratio und Fides. Eine Untersuchung über die Ratio in der Theologie Luthers*, Göttingen 1958, σ. 55 κ.έ., 82 κ.έ., καὶ BARTH K., *Nein! Antwort*

σο άκέραιο ως πρὸς τὶς φυσικὲς δυνατότητές του³⁹. Κατὰ συνέπεια, ἐφ' ὅσον ὁ νοῦς, ὅπως ἐπισημαίνει ὁ Μ. Βασίλειος, δὲν εἶναι «βεβλαμμένος... ὑπὸ δαιμόνων»⁴⁰, ἀλλὰ βρίσκεται σὲ μία μέση ἠθικοπνευματικὴ κατάσταση, ὄντας κατὰ τὸ δυνατόν ἀνεπηρέαστος ἀπὸ ἐμπαθῆ «ἐπιτηδεύματα» καὶ «κινήματα», μπορεῖ νὰ ἀποφύγει τὴν εἰδωλολατρεία καὶ νὰ ἀναχθεῖ σὲ κάποιες μικρὲς θρησκευτικὲς ἀλήθειες, σύμμετρος μὲ τὴ νοητικὴ του ἰκανότητα⁴¹. Αὐτὸ ἀκριβῶς ἐπισημαίνει κατ' οὐσίαν καὶ ὁ Ἰουστίνος μὲ τὴ διδασκαλία του περὶ «σπερματικοῦ λόγου».

γ. Ἡ θέση τῆς διδασκαλίας τοῦ Ἰουστίνου περὶ «σπερματικοῦ λόγου» μέσα στὴν ὀρθόδοξη παράδοση

Ὁ κ. Σιάσος ἰσχυρίζεται ὅτι στὸ ὑπὸ συζήτηση ἄρθρο μας ὑποστηρίζουμε δῆθεν τὴν ἄποψη ὅτι «ἡ διδασκαλία τοῦ Ἰουστίνου περὶ σπερματικοῦ λόγου υἰοθετήθηκε ἀπὸ τὴ μεταγενέστερη πατερικὴ παράδοση»⁴², ἐνῶ ὁ ἴδιος παρουσιάζεται νὰ ὑποστηρίζει ἐν προκειμένῳ τὸ τελείως ἀντίθετο, ἀποκόποντας οὐσιαστικὰ τὴ διδασκαλία αὐτῆ τοῦ Ἰουστίνου ἀπὸ τὸν κορμὸ τῆς ὀρθόδοξου παραδόσεως. Ὅπως γράφει χαρακτηριστικὰ, «ἡ μετὰ τὸν Ἰουστίνον πατερικὴ καὶ ἐκκλησιαστικὴ παράδοση, ἐνῶ κατενόησε καὶ ἐτίμησε τὴν γενναία ἀπολογητικὴ ὑπὲρ τῶν Χριστιανῶν καὶ ἑαυτοῦ θεολογικὴ κατασκευή, ἐντούτοις δὲν τὴν εἰσήγαγε στὴν κεντρικὴ διδασκαλία τῆς. Ἀρκέστηκε σὲ σποραδικὲς μνεῖες - χρήσεις τῆς θεολογικῆς πλέον τεχνικῆς

an Emil Brunner, München 1934 (Theologische Existenz heute, Heft 14), σ. 16 κ.έ. Βλ. ἐπίσης ΜΑΡΤΖΕΛΟΥ Γ.Δ., «Λογικὴ καὶ Ἀποκάλυψη κατὰ τὸ Λούθηρον καὶ τὴν Ὁρθόδοξον παράδοση», στὸ *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς 67/701* (1984), σ. 151 κ.έ.· ΜΑΡΤΖΕΛΟΣ Γ. Δ., «Vernunft und Offenbarung in der Theologie Luthers und in der Orthodoxen Überlieferung», στὸ: *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα Θεολογικῆς Σχολῆς Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* 28 (1985), Θεσσαλονίκη 1985, σ. 256 κ.έ.· ΦΑΖΑΚΑΣ Σ., «Offenbarung, Kirche, Theologie. Die Pariser Vorträge von 1934», στὸ ΒΕΙΝΤΚΕΡ Μ.-ΛΙΝΚ ΧΡ.-ΤΡΩΙΤΖΣΧ Μ. (Hrsg), *Karl Barth in Deutschland 1921-1935. Aufbruch-Klärung-Widerstand*, TVZ Verlag, Zürich 2005, σ. 410.

39. Βλ. σχετικὰ ΜΑΤΣΟΥΚΑ Ν.Α., *Δογματικὴ καὶ Συμβολικὴ Θεολογία Β' (Ἐκθεση τῆς ὀρθόδοξης πίστεως)*, Ἔκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 537 κ.έ.

40. Βλ. *Ἐπιστολὴ 233*, 2, PG 32, 868A.

41. Βλ. ὅπ. παρ., 1, PG 32, 865 AB.

42. Βλ. ὅπ. παρ., σ. 304.

ἐκφράσεως («σπερματικὸς λόγος»), καὶ ἀπέφυγε νὰ ἐπαναλάβει τὸ διὰ ταῦτα ἐφαρμοστικὸ περὶ “Χριστιανῶν πρὸ Χριστοῦ”⁴³.

Κατ’ ἀρχὴν θὰ πρέπει νὰ ὑπογραμμίσουμε ὅτι, ἂν ἦταν περισσότερο προσεκτικὸς ὁ ἀγαπητὸς συνάδελφος καὶ προσπαθοῦσε νὰ κατανοήσει αὐτὰ πὸν γράφουμε, θὰ διαπίστωνε ὅτι μὲ ὅσα γράφουμε δὲν τεκμηριώνεται ὁ ἰσχυρισμὸς τοῦ ὅτι ὑποστηρίζουμε τὴν υἰοθέτηση τῆς διδασκαλίας τοῦ Ἰουστίνου περὶ «σπερματικοῦ λόγου» ἀπὸ τῆ μεταγενέστερη πατερικὴ παράδοση. Κι αὐτό, γιὰ ἐκεῖνο πὸν πράγματι ὑποστηρίζουμε *expressis verbis* εἶναι ἀπλῶς ὅτι ἡ ἐκλεκτικὴ στάση τοῦ Μ. Βασιλείου καὶ ἄλλων Πατέρων ἔναντι τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας οὐσιαστικὰ συνεχίζει «τὴν πρακτικὴ διάσταση τῆς θεολογίας τοῦ Ἰουστίνου γιὰ τὸν “σπερματικὸ λόγος”»⁴⁴ καὶ τίποτε περισσότερο. Μάλιστα πρέπει νὰ τονίσουμε ὅτι ἡ ἀποψή μας αὐτὴ δὲν εἶναι γενικὴ καὶ ἀόριστη· ἀναφέρεται συγκεκριμένα καὶ ἀποκλειστικὰ στὴ σύζευξη Ἑλληνισμοῦ καὶ Χριστιανισμοῦ, στὴν ὁποία, ὡς γνωστόν, συνέβαλε καθοριστικὰ ὁ Ἰουστίνος μὲ τὴ θεολογία του γιὰ τὸ «σπερματικὸ λόγος»⁴⁵. Ὅπως σημειώνουμε χαρακτηριστικὰ, «ἡ παραπάνω θετικὴ ἀξιολόγηση τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἐκ μέρους τοῦ Ἰουστίνου μὲ βᾶση τὴ θεολογία τοῦ «σπερματικοῦ λόγου» ὄχι μόνον ἀποτελέσσει τὴν ἀπαρχὴ γιὰ τὴν προσέγγιση μεταξὺ Χριστιανισμοῦ καὶ Ἑλληνισμοῦ, πὸν ἀνέλαβαν τὸν ἐπόμενον αἰῶνα οἱ ἀλεξανδρινοὶ θεολόγοι Κλήμης καὶ Ὠριγένης, ἀλλὰ καὶ ὁδήγησε κατόπιν στὴ σύζευξη Χριστιανισμοῦ καὶ Ἑλληνισμοῦ πὸν πραγματοποιήσαν μὲ ἀξιοθαύμαστο τρόπο κυρίως οἱ Καππαδόκες Πατέρες»⁴⁶. Ἀναφερόμενοι δὲ εἰδικὰ στὸ Μ. Βασίλειο, γράφουμε ἐπὶ λέξει: «Ἰδιαίτερα μάλιστα ἡ ἐκλεκτικὴ στάση καὶ πρακτικὴ ἔναντι τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας πὸν συνιστᾷ ὁ Μ. Βασίλειος στὴν ὁμιλία του *Πρὸς τοὺς νέους, ὅπως ἂν ἐξ ἑλληνικῶν ὠφελοῖντο λόγων*⁴⁷, ἂν δὲν προϋποθέτει, ὡστόσο ἐναρμονίζεται πλήρως μὲ τὴ θεολογία τοῦ “σπερματικοῦ λόγου” τοῦ Ἰουστίνου.” Ἀλλωστε στὸ ἔργο του *Ὅροι κατὰ πλάτος* φαίνεται ὅτι γνωρίζει καλὰ τὴν ἔννοια τοῦ “σπερματικοῦ λόγου”, ἀξιοποιώντας τὴν μάλιστα κατάλληλα, γιὰ νὰ οἰκοδομήσει πάνω σ’ αὐτὴν τὸ “ἀδίδακτον” τῆς ἀγάπης πρὸς τὸν Θεὸ πὸν χα-

43. Βλ. ὅπ. παρ., σ. 300 ἐξ.

44. Βλ. ὅπ. παρ., σ. 69.

45. Σχετικὰ μὲ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. WYRWA D., ὅπ. παρ., σ. 53 κ.έ.

46. Βλ. ὅπ. παρ., σ. 74.

47. Βλ. 3, PG 31, 569 B - 572 B.

ρακτηρίζει κατ' αὐτὸν τὴν ἀνθρώπινη φύση»⁴⁸. Οἱ διατυπώσεις αὐτές, γιὰ ὅποιον κατανοεῖ σωστά αὐτὰ πὸν διαβάξει, καθόλου δὲν σημαίνουν ὅτι ὑποστηρίζουμε τὴν υἰοθέτηση τῆς ἰουστίνειας διδασκαλίας περὶ «σπερματικοῦ λόγου» ἀπὸ τὴ μεταγενέστερη πατερικὴ παράδοση. Ἔλλωστε εἶναι τοῖς πᾶσι γνωστὸ ὅτι ἡ διδασκαλία περὶ «σπερματικοῦ λόγου» μὲ τὴ φιλοσοφικὴ μορφή καὶ τὸ περιεχόμενο πὸν παρουσιάζει ἀποτελεῖ στὸ σύνολο τῆς ἀποκλειστικῆς ἰδιοτυπίας τῆς θεολογικῆς σκέψης τοῦ Ἰουστίνου.

Ὡστόσο κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ ἀγνοήσει τὸ γεγονός ὅτι ὑπάρχουν μέσα στὴν ὀρθόδοξη παράδοση ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς καὶ Πατέρες πὸν ἡ διδασκαλία τους συγγενεῦει κατὰ τὸ περιεχόμενο, καὶ μάλιστα μερικὲς φορὲς ἐντυπωσιακά, μὲ τὴν περὶ «σπερματικοῦ λόγου» διδασκαλία τοῦ Ἰουστίνου. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα εἶναι ὁ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς, ὁ ὁποῖος ἀναφερόμενος σὲ κάποια στοιχεῖα ἀλήθειας πὸν ὑπάρχουν στὸν Ἑλληνισμό, τὰ ἀποδίδει σὲ «ἐναύσματα τῆς λόγου τοῦ θεοῦ» πὸν ἔλαβαν οἱ Ἕλληνες καὶ πὸν μαρτυροῦν ὅτι δὲν ἔχει κρυφτεῖ ἀπ' αὐτοὺς ἡ δύναμη τῆς ἀλήθειας, ἀλλὰ εἶναι ἀπλῶς ἀσθενῆς καὶ ἀτελής⁴⁹. Ἔτσι, ὅπως γιὰ τὸν Ἰουστίνου, κατὰ παρόμοιο τρόπο καὶ γιὰ τὸν Κλήμη ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία ὀδήγησε μόνου στὴ μερικὴ ἀνεύρεση τῆς ἀλήθειας σὲ ἀντιδιαστολή μὲ τὴν πληρότητα τῆς ἀλήθειας πὸν ὑπάρχει στὴν ἐν Χριστῷ Ἀποκάλυψη⁵⁰. Ὡπως εἶναι προφανές, ἡ θέση αὐτὴ τοῦ ἀλεξανδρινοῦ ἐκκλησιαστικοῦ συγγραφέα δὲν διαφέρει κατὰ τὸ περιεχόμενο ἀπὸ τὴ βασικὴ θέση τῆς θεολογίας τοῦ Ἰουστίνου περὶ «σπερματικοῦ λόγου» καὶ κατὰ πάσα πιθανότητα δὲν μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ, χωρὶς ὁ ἴδιος νὰ ἔχει δεχθεῖ τὴν ἰσχυρὴ ἐπίδραση τῆς ἰουστίνειας θεολογίας. Γι' αὐτὸ, ὅπως σημειώνει χαρακτηριστικὰ ὁ ἀείμνηστος Καθηγητὴς Κ. Σκουτέρης, ἡ θέση αὐτὴ τοῦ Κλήμη ἔναντι τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ «σὰν συνέχεια καὶ σὰν περαιτέρω ἀνάπτυξη τῆς σχετικῆς προσεγγίσεως τοῦ Ἰουστίνου, τοῦ φιλο-

48. Βλ. ὄπ. παρ., σ. 74 ἐξ.

49. Βλ. *Προτριπτικὸς πρὸς Ἕλληνας* 7, PG 8, 184 AB: «Εἰ γὰρ καὶ τὰ μάλιστα ἐναύσματα τῆς λόγου τοῦ θεοῦ λαβόντες οἱ Ἕλληνες ὀλίγα ἅπα τῆς ἀληθείας ἐφθέγγαντο, προσμαρτυροῦσι δὲ τὴν δύναμιν αὐτῆς οὐκ ἀποκεκρυμμένην, σφᾶς δὲ αὐτοὺς ἐλέγχουσι ἀσθενεῖς, οὐκ ἐφικόμενοι τοῦ τέλους».

50. Βλ. *Στρωματεῖς* 6, 10, PG 9, 304 B. Γιὰ τὴν παρόμοια αὐτὴ θέση τοῦ Ἰουστίνου βλ. *Ἀπολογία Β' ὑπὲρ Χριστιανῶν, Πρὸς τὴν Ῥωμαίων Σύγκλητον*, 10, PG 6, 460 B· 13, PG 6, 468 A. Βλ. ἐπίσης καὶ ΜΑΡΤΖΕΛΟΥ Γ. Δ., ὄπ. παρ., σ. 73.

σόφου καὶ μάρτυρα»⁵¹. Ὁ Ὁριγένης ἐπίσης, ἂν καὶ δὲν ἔχει νὰ παρουσιάσει κάποια ἀντίστοιχη διδασκαλία μὲ αὐτὴν τοῦ Κλήμη, ὡστόσο κάνει λόγο γιὰ τὴν τελείωση «τοῦ σπερματικῶς ἐγκειμένου κατὰ τὰς ἐννοίας ἡμῖν λόγου» μέσῳ τῆς πνευματικῆς γεωργίας⁵², ἀφήνοντας ἔτσι νὰ ἐννοήσουμε κάποια σχετικὴ ἐπίδραση τοῦ Ἰουστίνου στὴ σκέψη του.

Πέρα ὅμως ἀπὸ τοὺς ἀνωτέρω δύο ἐκκλησιαστικοὺς συγγραφεῖς ὑπάρχουν καὶ Πατέρες ποὺ φέρουν, νομίζουμε, ἐμφανῶς τὴ σφραγίδα τῆς ἐπιδράσεως τῆς ἐν λόγῳ θεολογίας τοῦ Ἰουστίνου στὴ σκέψη καὶ τὴ διδασκαλία τους. Ἦδη ὁ Μ. Βασίλειος, ἰδιαίτερα στὸ ἔργο του *Ὅροι κατὰ πλάτος*, ὅπως ἐπισημάναμε, φαίνεται νὰ γνωρίζει καλὰ τὴν ἰουστίνηα ἐννοια τοῦ «σπερματικοῦ λόγου», ἀξιοποιώντας τὴν ἐπιτυχῶς στὰ πλαίσια τῆς θεολογίας του. Δὲν εἶναι καθόλου τυχαῖο τὸ γεγονός ὅτι ἀναφερόμενος στὴν ἀγάπη πρὸς τὸν Θεὸ ποὺ χαρακτηρίζει τὴν ἀνθρώπινη φύση τὴ θεωρεῖ «ἀδίδακτη», ἀκριβῶς ἐπειδὴ, ὅπως ἐπισημαίνει, ὁ πόθος τῆς θείας ἀγάπης ἔχει δοθεῖ στὸν ἄνθρωπο ὡς «σπερματικὸς τις λόγος» κατὰ τὴ στιγμή τῆς δημιουργίας του⁵³. Σὲ ἄλλη μάλιστα συνάφεια τοῦ ἴδιου ἔργου κάνει λόγο περὶ «τῶν σπερματικῶς ἐνυπαρχουσῶν ἡμῖν δυνάμεων» ποὺ καλλιεργοῦνται καὶ ἀναπτύσσονται μὲ τὸ νόμο τῶν ἐντολῶν τοῦ Θεοῦ⁵⁴. Οἱ διατυπώσεις αὐτὲς δὲν μποροῦν νὰ κατανοηθοῦν ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἰουστίνηα διδασκαλία περὶ «σπερματικοῦ λόγου», καὶ μάλιστα ὅταν πρόκειται γιὰ ἕναν Πατέρα τῆς Ἐκκλησίας ποὺ διέθετε λιπαρὴ γνώση ὄχι μόνο τῆς θύραθεν, ἀλλὰ καὶ τῆς προγενέστερης χριστιανικῆς γραμματείας. Ἄλλωστε, ὅπως τονίσαμε καὶ προηγουμένως, ἡ ἱκανότητα ποὺ ἀναγνωρίζει ὁ Μ. Βασίλειος στὸν ἀνθρώπινο νοῦ, νὰ μπορεῖ, ἐφ' ὅσον δὲν εἶναι κυριευμένος ἀπὸ ἐμπαθεῖς κινήσεις καὶ λογισμοὺς, νὰ ὀδηγηθεῖ σὲ μιὰ μικρὴ καὶ σύμμετρον μὲ τὴ νοη-

51. Βλ. ΣΚΟΥΤΕΡΗ Κ. Β., *Ἱστορία Δογμάτων*, τόμ. 1, Ἀθήνα 1998, σ. 537.

52. Βλ. *Τῶν εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιον ἐξηγητικῶν* 13, 41, PG 14, 472 D.

53. Βλ. *Ὅροι κατὰ πλάτος* 2, 1, PG 31, 908 BC: «Ἀδίδακτος μὲν ἢ πρὸς τὸν Θεὸν ἀγάπη. Οὔτε γὰρ φωτὶ καίρειν, καὶ ζωῆς ἀντιποιεῖσθαι παρ' ἄλλου μεμαθήκαμεν, οὔτε τὸ ἀγαπᾶν τοὺς τεκόντας ἢ θρηψαμένους ἕτερος ἐδίδαξεν. Οὕτως οὖν, ἢ καὶ πολὺ μᾶλλον τοῦ θείου πόθου οὐκ ἔξωθέν ἐστιν ἢ μάθησις· ἀλλ' ὁμοῦ τῇ συστάσει τοῦ ζώου, τοῦ ἀνθρώπου φημί, σπερματικὸς τις λόγος ἡμῖν ἐγκαταβέβληται οἴκοθεν ἔχων τὰς ἀφορμὰς τῆς πρὸς τὸ ἀγαπᾶν οἰκειώσεως. Ὅνπερ τὸ διδασκαλεῖον τῶν ἐντολῶν τοῦ Θεοῦ παραλαβόν, γεωργεῖν μετ' ἐπιμελείας, καὶ ἐκτρέφειν μετ' ἐπιστήμης, καὶ εἰς τελείωσιν ἄγειν Θεοῦ χάριτι πέφυκεν».

54. Βλ. ὅπ. παρ., 3, 1, PG 31, 916 D.

τική του ικανότητα γνώση κάποιων θρησκευτικῶν ἀληθειῶν, ἀνταποκρίνεται πλήρως στή διδασκαλία τοῦ Ἰουστίνου περὶ «σπερματικοῦ λόγου».

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὸν Μ. Βασιλείο, πιστεύουμε ὅτι καὶ ὁ Κύριλλος Ἀλεξανδρείας, χαρακτηρίζοντας, ὅπως εἶδαμε, τὸ φωτισμὸ τοῦ Λόγου μέσῳ τοῦ ἀνθρώπινου νοῦ ὡς «σπέρμα σοφίας ἢ τοι θεογνωσίας» πού δόθηκε στὸν ἄνθρωπο ἥδη ἀπ' ἀρχῆς τῆς δημιουργίας του, ἂν δὲν ἀπνχει, ὡστόσο ἀποδίδει μὲ διαφοροετική ὀρολογία τὴν ἔννοια τοῦ «σπερματικοῦ λόγου» τοῦ Ἰουστίνου. Κι αὐτὸ βέβαια δὲν εἶναι τυχαῖο· ὀφείλεται πιθανότατα στὸ γεγονός ὅτι καὶ οἱ δύο τους, ὅπως φάνηκε ἥδη ἀπὸ ὅσα εἶπαμε παραπάνω, ἀντλοῦν τὸ περιεχόμενο τῆς θεολογικῆς ἐν προκειμένῳ διδασκαλίας τους ἀπὸ τὸ χωρίο Ἰω. 1, 9.

Κατὰ συνέπεια, ἂν καὶ οἱ ἀνωτέρω περιπτώσεις δὲν συνιστοῦν μιὰ κατὰ γράμμα υἰοθέτηση τῆς Ἰουστίνειας διδασκαλίας περὶ «σπερματικοῦ λόγου», ὡστόσο ὑπογραμμίζουν τὴ θέση καὶ τὴν ἐπίδραση πού εἶχε ἡ διδασκαλία αὐτὴ στὴ σκέψη τους, ἀλλὰ καὶ γενικότερα μέσα στὴν ὀρθόδοξη παράδοση. Μάλιστα στὴν περίπτωση τοῦ Ὁριγῆν καὶ τοῦ Μ. Βασιλείου δὲν πρόκειται ἀπλῶς γιὰ μορφολογικὴ ἐπίδραση τῆς Ἰουστίνειας θεολογίας στὴ σκέψη τους, ἀλλὰ γιὰ κάτι πολὺ περισσότερο· ἐνῶ στὴν περίπτωση τοῦ Κλήμη καὶ τοῦ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας ἡ ἐπίδραση αὐτὴ φαίνεται νὰ ἀγγίζει τὸ περιεχόμενο καὶ τὸν πυρῆνα τῆς διδασκαλίας τους.

Ἀλλὰ ἡ θέση καὶ ἡ σημασία τῆς θεολογίας τοῦ «σπερματικοῦ λόγου» μέσα στὴν ὀρθόδοξη παράδοση δὲν φαίνεται μόνο ἀπὸ τὴν ἐπίδραση πού εἶχε στὴ σκέψη καὶ τὴ διδασκαλία σημαντικῶν Πατέρων καὶ ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων· φαίνεται καὶ ἀπὸ τὴν εὐρύτερη θεολογικὴ καὶ πρακτικὴ ἀξιοποίησή της μέσα στὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία. Διερωτήθηκε ἄραγε ποτὲ ὁ ἀγαπητὸς συνάδελφος πῶς εἶναι δυνατόν μεγάλοι φιλόσοφοι τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητας νὰ ἔχουν θεωρηθεῖ μέσα στὴν ὀρθόδοξη παράδοση ὡς «παιδαγωγοὶ εἰς Χριστόν» γιὰ τοὺς Ἑλληνας, ὅπως ὁ νόμος τῆς Π. Διαθήκης γιὰ τοὺς Ἰουδαίους⁵⁵, ἂν δὲν γινόταν δεκτὸ ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία ὅτι ὀδηγήθηκαν σὲ κάποιες ἀλήθειες συμβατὲς μὲ τὸν Χριστιανισμό μέσῳ τοῦ «σπερματικοῦ λόγου» ἢ μέσῳ τῶν «ἐναυσμάτων τοῦ λόγου τοῦ θεοῦ» κατὰ

55. Βλ. ΚΛΗΜΕΝΤΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΩΣ, *Στρωματεῖς* 1, 5, PG 8, 717 D· 6, 5, PG 9, 261 D - 264 A. Βλ. καὶ ΧΡΗΣΤΟΥ Π. Κ., *Ἑλληνικὴ Πατρολογία*, τόμ. Β' (Γραμματεία τῆς περιόδου τῶν διωγμῶν), Ἐκδ. Οἶκος Κυρομάνος, Θεσσαλονίκη 2008, σ. 790. ΣΚΟΥΤΕΡΗ Κ. Β., ὀπ. παρ., σ. 536 κ.έ.

τὴν ἔκφραση τοῦ Κλήμη τοῦ Ἀλεξανδρεῶς; Καὶ ἔπειτα, ἀλήθεια, ποῦ στηρίχτηκε θεολογικὰ ἡ Ἐκκλησία γιὰ νὰ ἐπιτρέψει τὴν ἀγιογράφηση τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων καὶ ποιητῶν στὸ νάρθηκα τῶν βυζαντινῶν καὶ ἰδίως τῶν μοναστηριακῶν ναῶν; Ἄν αὐτὰ δὲν συνιστοῦν μιὰ ἔμμεση μὲν, ἀλλὰ ὡστόσο σαφῆ καὶ ἐπίσημη ἐκκλησιαστικὴ ἀποδοχὴ ἀπὸ πλευρᾶς ὀρθοδόξου τῆς ἰουστίνειας θεολογίας τοῦ «σπερματικοῦ λόγου», ὅπως αὐτὴ πέρασε καὶ ἔγινε δεκτὴ μέσα στὴν ὀρθόδοξη παράδοση, δὲν γνωρίζουμε τί ἄλλο μποροῦν νὰ σημαίνουν.

δ. Ἡ σημασία καὶ ἡ ἐπικαιρότητα τῆς ἰουστίνειας θεολογίας τοῦ «σπερματικοῦ λόγου» γιὰ τὴ σύγχρονη Ὁρθοδοξία

Ἀποκόπτοντας ὁ κ. Σιάσος τὴν ἰουστίνεια θεολογία τοῦ «σπερματικοῦ λόγου» ἀπὸ τὴ βιβλικὴ (ἰωάννεια) καὶ τὴν εὐρύτερη πατερικὴ παράδοση⁵⁶, φυσιολογικὰ καταλήγει στὴν ἄποψη ὅτι δὲν μπορεῖ ἡ θεολογία αὐτὴ νὰ ἀποτελέσει πρότυπο γιὰ τὴ στάση τῆς Ὁρθοδοξίας ἔναντι τῶν ἑτεροδόξων ἢ ἑτεροθρήσκων κατὰ τοὺς διεξαγόμενους στίς μέρες μας διαχριστιανικούς καὶ διαθρησκευτικούς διαλόγους⁵⁷. Ὅπως ὁμως ἔγινε σαφὲς ἀπὸ ὅσα ἀναφέραμε προηγουμένως, τόσο ἡ σχέση τῆς ἐν λόγω θεολογίας τοῦ Ἰουστίνου μὲ τὸν πρόλογο τοῦ *Κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγελίου*, καὶ ἰδιαίτερα μὲ τὸ χωρίο *Ἰω. 1, 9*, ὅσο καὶ ἡ σχέση τῆς μὲ τὴν εὐρύτερη ὀρθόδοξη παράδοση, παρὰ τὶς ὑπάρχουσες μορφολογικὲς διαφοροποιήσεις, εἶναι ἀναντίρρητη.

Ἄν λοιπὸν γίνεαι ἀποδεκτὸ ὅτι ὁ πρόλογος τοῦ *Κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγελίου*, καὶ εἰδικότερα ἡ ἔννοια τοῦ χωρίου *Ἰω. 1, 9*, ἀποτελεῖ τὴ βιβλικὴ βάση γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς θεολογίας τοῦ Ἰουστίνου γιὰ τὸν «σπερματικὸ λόγον», τότε τόσο ἡ θέση του ποῦ ἀναφέρεται στὴν ἀξιολόγηση τῶν ἀληθειῶν τοῦ Ἑλληνισμοῦ («ὅσα... παρὰ πᾶσα καλῶς εἴρηται, ἡμῶν τῶν Χριστιανῶν ἔστι»), ὅσο καὶ ἡ θέση του ποῦ σχετίζεται μὲ τὴν ἀξιολόγηση τῶν ἀνθρώπων ποῦ ἔζησαν πρὶν ἀπὸ τὸν Χριστό («οἱ μετὰ λόγου βιώσαντες Χριστιανοὶ εἶσι, κἂν ἄθεοι ἐνομίσθησαν»), κατανοούμενες καὶ οἱ δύο μέσα στὸ πλαίσιο τῆς λειτουργίας καὶ ἐπενέργειας τοῦ «σπερματικοῦ λόγου» σὲ ὁλόκληρη τὴν ἀνθρωπότητα, δικαιολογοῦν πλήρως τὴν ἄποψη ποῦ διατυπώσαμε στὸ

56. Βλ. ὄπ. παρ., σ. 300 ἐξ.

57. Βλ. ὄπ. παρ., σ. 307.

σχετικό άρθρο μας, ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐπέκταση καὶ ἐφαρμογὴ τῶν θέσεων αὐτῶν στὴν ἀξιολόγηση ἐξ ἐπόψεως Ὁρθοδόξου ἄλλων Ὁμολογιῶν ἢ θρησκευτῶν ἢ ἀκόμη καὶ ἀνθρώπων ποὺ βρίσκονται ἐκτὸς τῆς Ἐκκλησίας⁵⁸. Ἐλλωστε, ὅπως εἶδαμε ἤδη, τὸ χωρίο Ἰω. 1, 9 δὲν ἀποτελεῖ μόνο τὴν πηγὴ προελεύσεως καὶ τὴ βίασιν γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς θεολογίας τοῦ Ἰουστίνου γιὰ τὸν «σπερματικὸ λόγον», ἀλλὰ καθορίζει κατὰ τὴν εὐστοχὴ παρατήρηση τοῦ Μακαριωτάτου Ἀρχιεπισκόπου Ἀλβανίας καὶ «τὸ βασικὸ χριστολογικὸ θεμέλιο γιὰ μιὰ σωστὴ κατανόηση τῶν πρὸ ὑψηλῶν θρησκευτικῶν ἐμπνεύσεων τῆς ἀνθρωπότητας»⁵⁹. Ὅπως μάλιστα ὑπογραμμίζει ὁ ἴδιος σὲ ἄλλῃ συνάφεια, ὁ ἄνθρωπος γενικότερα κατὰ τοὺς Πατέρες τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας, ποὺ συνεχίζουν ἐν προκειμένῳ τὴ βιβλικὴ παραδοσὴ⁶⁰, δὲν παρέμεινε μετὰ τὴν πώση του σὲ ἀπόλυτο σκοτάδι, ὥστε νὰ εἶναι ἀνίκανος νὰ ἀτενίσει τὸ μυστήριον τοῦ Θεοῦ. Μὲ τὸ λογικὸ του, τὴ θεωρία τῆς φυσικῆς τάξεως τοῦ κόσμου, τὶς πρὸ ὑψηλῆς διαισθήσεις του καὶ τὶς ἐμπειρίες τῆς συνειδήσεώς του «γνώριζε πάντοτε κάτι ἀπὸ τὴν ὑπαρξιν καὶ τὴν τελειότητα τοῦ Θεοῦ». Καὶ ἀκριβῶς «ἡ πρώτη αὐτῆ ἀνθρώπινη διαίσθηση καὶ γνώση τοῦ Θεοῦ εἶναι καὶ ὁ προθάλαμος τῆς χριστιανικῆς πίστεως»⁶¹.

Ἐχοντας λοιπὸν αὐτὰ ὑπ' ὄψην μας, ἀντιλαμβανόμεστε ὅτι ἡ ἄποψη ποὺ διατυπώσαμε στὸ σχετικὸν ἀρθρο μας, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ θεολογία τοῦ Ἰουστίνου γιὰ τὸν «σπερματικὸν λόγον» εἶναι «ὅ,τι πρὸ πρόσφορον μπορεῖ νὰ δώσει ἡ πατερικὴ θεολογικὴ παράδοσις, προκειμένου νὰ ἀποτελέσει τὸ θεολογικὸν ὑπόβαθρον, ἀλλὰ καὶ τὸ πρὸ κατάλληλον μοντέλον γιὰ τὴν στάση ποὺ πρέπει νὰ τηρεῖ ἡ Ὁρθοδοξία στὴν ἐποχὴ μας κατὰ τὴν διεξαγωγὴν τῶν διαχριστιανικῶν καὶ κυρίως τῶν διαθρησκευτικῶν διαλόγων»⁶², παρὰ τὶς ἀντιρροήσεις τοῦ ἀγαπητοῦ συναδέλφου, εἶναι ἀπολύτως συνεπὴς καὶ τεκμηριωμένη. Μὲ ἄλλα λόγια, σύμφωνα μὲ τὰ παραπάνω, ἔχουμε τὴν πεποίθησιν ὅτι ἐφαρμόζοντας στὴν πράξιν ἡ σύγχρονη Ὁρθοδοξία τὴ θεολογία αὐτῆ τοῦ Ἰουστίνου, καὶ ἰδιαίτερα τὴ θέσιν του, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία

58. Βλ. ὅπ. παρ., σ. 77 ἐξ.

59. Βλ. πρὸ πάνω ὑπόσ. 30.

60. Βλ. ἐνδεικτικὰ Πράξ. 14, 17· 17, 25-28.

61. Βλ. ΓΙΑΝΝΟΥΛΑΤΟΥ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, Ἀρχιεπισκόπου Τυράνων καὶ πάσης Ἀλβανίας, *Παγκοσμιοῦτητα καὶ Ὁρθοδοξία (Μελετήματα Ὁρθοδόξου προβληματισμοῦ)*, Ἐκδ. Ἀκρίτας, Ἀθήνα 2005, σ. 179, 198 ἐξ.

62. Βλ. ὅπ. παρ., σ. 76.

«ὄσα... παρὰ πᾶσιν καλῶς εἴρηται, ἡμῶν τῶν Χριστιανῶν ἔστι»⁶³, καὶ ἀκολουθώντας ἐν γένει τὸ παράδειγμα τῆς στάσης του κυρίως ἔναντι τοῦ Ἑλληνισμοῦ, «ἀποφεύγει τὴ θρησκευτικὴ ἀπαξίωση τόσο τῶν ἀνθρώπων, μὲ τοὺς ὁποίους διαλέγεται, ὅσο καὶ τῆς διαφορετικῆς Ὁμολογίας ἢ θρησκείας, τὴν ὁποία πρесеβύουν, χωρὶς ταυτόχρονα νὰ διατρέχει τὸν κίνδυνο τοῦ δογματικοῦ ἢ θρησκευτικοῦ συγκρητισμοῦ»⁶⁴. Κι αὐτό, γιατί, ὅπως τονίσαμε, «πιστεύουμε βαθύτατα ὅτι ἡ ἐφαρμογὴ τῆς θεολογίας αὐτῆς τοῦ Ἰουστίνου στοὺς διαχριστιανικοὺς καὶ διαθρησκευτικοὺς διαλόγους συμβάλλει ἀποφασιστικὰ ἀπὸ πλευρᾶς ὀρθοδόξου ὅχι μόνο στὴν ὑπέρβαση τῆς ὁμολογιακῆς ἢ θρησκευτικῆς ἀποκλειστικότητας (Exklusivismus), ἀλλὰ καὶ στὴν ὑπέρβαση τῆς ὁμολογιακῆς ἢ θρησκευτικῆς περιεκτικότητας (Inklusivismus), ἐνῶ ταυτόχρονα διασώζει καὶ προβάλλει τὴ σωτηριώδη πληρότητα καὶ ἀθθεντικότητα τοῦ ἀποκεκαλυμμένου λόγου τοῦ Θεοῦ ἐν Χριστῷ μέσα στὴν Ἐκκλησία»⁶⁵.

Ἀντὶ ἐπιλόγου

Ὑστερα ἀπὸ ὅσα εἶπαμε, ἔγινε –πιστεύουμε– σαφὲς ὅτι οἱ ἀντιρρήσεις τοῦ ἀγαπητοῦ συναδέλφου κ. Σιάσου σχετικὰ μὲ τὶς θέσεις ποὺ διατυπώσαμε στὸ ἀνωτέρω μνημονεύομενο ἄρθρο μας δὲν εὐσταθοῦν. Κι αὐτό, γιατί, ὅπως προσπαθήσαμε νὰ δείξουμε, ἡ διδασκαλία τοῦ Ἰουστίνου γιὰ τὸν «σπερματικὸ λόγον», παρὰ τὴ στωικὴ τῆς μορφῆ, ἔχει πέρα γιὰ πέρα βιβλικὸ περιεχόμενο, προερχόμενα ἀπὸ τὸν πρόλογο τοῦ *Κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγελίου*, καὶ ἰδιαίτερα ἀπὸ τὸ χωρίο *Ἰω. 1, 9*.

Ἐξάλλου, ὅπως φάνηκε ἤδη ἀπὸ ὅσα ἀναφέραμε σχετικὰ, ἡ διδασκαλία αὐτὴ δὲν εἶναι ἀποκομμένη ἀπὸ τὴν εὐρύτερη ὀρθόδοξη παράδοση, ὅπως τὴ θεωρεῖ ὁ ἀγαπητὸς συνάδελφος, ἀλλὰ ἀποτελεῖ ὀργανικὸ τμῆμα τῆς ὀρθοδόξου παραδόσεως, ἐπηρεάζοντας σημαντικὰ μεγάλους ἐκκλησιαστικοὺς συγγραφεῖς καὶ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας καὶ γιὰ τὸν λόγο αὐτό, πιστεύουμε, ἀξιοποιήθηκε πρακτικὰ ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία μὲ τὴν ἀγιογράφηση Ἑλλήνων φιλοσόφων καὶ ποιητῶν στὸ νάρθηκα τῶν βυζαντινῶν ναῶν.

63. Βλ. ὄπ. παρ., PG 6, 465 C.

64. Βλ. ὄπ. παρ., σ. 80.

65. Βλ. ὄπ. παρ., σ. 76.

Συνδεδεμένη λοιπόν ή διδασκαλία αυτή τόσο με τη βιβλική (ιωάννεια) όσο και με τη μεταγενέστερη ὀρθόδοξη παράδοση μπορεί πράγματι να αποτελέσει ένα παραδοσιακό θεολογικό μοντέλο, τὸ ὁποῖο θὰ μπορούσε νὰ ἀκολουθήσει πιστὰ ἡ σύγχρονη Ὁρθοδοξία κατὰ τοὺς διαχριστιανικοὺς καὶ τοὺς διαθρησκευτικοὺς διαλόγους πὸν διεξάγει σὺς μέρες μας, χωρὶς νὰ ὑπάρχει ὁ φόβος ὅτι διατρέχει τὸν κίνδυνο τοῦ ὁμολογιακοῦ ἢ τοῦ θρησκευτικοῦ συγκρητισμοῦ. Αὐτὸ ἀκριβῶς ἀποτελεῖ κατὰ τὴ γνώμη μας καὶ τὴν πεμπουσία τῆς θεολογικῆς σημασίας καὶ ἐπικαιρότητας πὸν ἔχει ἡ ἀνωτέρω διδασκαλία τοῦ Ἰουστίνου σὺν τὴν ἐποχὴ μας.